

պիտի ըսե անոնց, որոնք էջեր կը գահեն (Թէպէտ գեղատիպ էջեր) և ապիկի ու գրականութեան վաստակաւորներու հետեաներէն անգլից զիմակներ կորցելու փնջին: Գեղեցիկ կը յարմարի այնպիսիներու Շէկսպիրի խօսքը. There are more things in heaven and earth, Horatio . . . Than are dreamt of in your philosophy. Hamlet I, 5.

Կ'երեւայ թէ շատ շեշտ գաղափար կաղմեր են ոմանք "սոսկեգարուն" հայերէնին վրայ, եւ անոր համար շատ թեթեւագէտի գնեմ կ'ուզուի "սոսկեգարեան" միջանարի: Ըստ շուտ կը թաղուին հասկաւորողները, շատ տարածամբ եւ — վաղահաս կը գտնենք՝ Յ. Գուրգէնի հասցէին ուղղուած՝ Ave, Imperator, morituri te salutant! խօսքը: Ոսկեգարուն աշակերտ մըն ալ անսխալական էէ. բայց վաղվազ գատաւճիճեաներով անհարկն է թէ գատապարտուի "սոսկեգարուն" աշակերտ մը, միայն անոր համար, որովհետեւ "Բագմավէպ" վերջին տարեթիւն Նորիւնի անգլագրոսիկեան շուտով կ'ուզէ լսել անոնց — հաւքի-ննիքը . . . Ասոր ծաշեաններ, Գուրգէններ կը թաղուին, վաղը կորցը պիտի գայ ուրիշ համբաւներ, Ասոր-նեաններ, Թառուեաններ պիտի ուզուին հետաւորայ Զննուի: Բայց, բարեբախտաբար մահահաւան հրեշտակի Բագմավէպի բերնով եւ բաղձնաքով չի շարժիր: Ո՛ւ, եւ զԱՅԻ ԿԱՅԻ ԿԱՅԻ տարբերութիւնն, որ, այս, իմաստի այլոյնութիւն յառաջ բերած է, պէտք էր նկատողութեան առնուիլ սակայն, քանի որ ՉԻ՞ տպագրութեան մէջ ըստ "Բիւզանդիոնի" սրբագրուած է արդէն: —

Բացարձակապէս կը կրկնենք յեթէ մեծ. ԅօգուածագիրը կ'ուզէ որ մեր այս կարեւոր խնդիրը շարունակուի՝ միայն եւ միայն մտքերու լուսաւորութեան համար, հարկ է որ լատիններէնի, յուններէնի եւ այլ լեզուներու նման, մեր հայերէնի "սոսկեգարուն" ժամանակն ընդունուի: Մենք իբր աշակերտ մեր զպրոցին՝ առաջարկած ենք 405—450 տարիները. թող մեծապ. ԅօգուածագիրը լըլըրեն՝ առանց այլինգայլը քաղաքանշուածեանց, պարզե մեր թէ, "մէ, այս կամ այն պատճառի համար կանոնաւոր պէտք ենք համարիլ" մինչեւ ժԻ. գար եղած հայերէններն ալ: Անձնականութիւն չեաւունի մեր լուսարանութեանց մէջ: Համարութիւնը կը մնայ նոյն, թէպէտ ըսողն ըլլայ՝ Թորոս, կամ Թորոս էֆ., կամ մեծ. Թորոս: Այս հիման վրայ պատարատ ենք մեծապ. ԅօգուածագիրն հետ խորհրդոց փոխանակութեան մէջ մտնելու, այն ատեն հաւատարմիք, որ անօգուտ շըլլաք այս գրչամարդը, այլ մէկ կողմանէ յերեւան կը հանէ մետրոպեան լեզուին թաղուն գանձներ, եւ միւս կողմանէ ծաշաններ կը — սրէ՝ մեր փճարանութեան հետեւեղներուն, որոնք 20—30 տարիներէ ի վեր այսպիսի խնդիրներու վրայ շատ իրիշ բան լսած էին, թէպէտ "Այլարագիր ուսմանց" թեան, "Հատընտիր" ներ, "Հաշակ ոսկեղէն զպրոց" թեան ներ չգաղանցեան մետրոպեան լեզուն քարգոյլէ՝ բանի եւ զրով:

Ուրեմն ցոյցանութիւն, բարեկամ! Կ. Պ. 1908, Յունիս 2/18. ԹԱՄԱՆԻՆՈՒ ՎԱՆԱՆԻՍԻՆ

ՅԱՄԱՆԻՆՈՒ Վ. ՍԵՐԵՐԻ "ԿԱՐԹԱԿՈՒԿԵ ԵՎԵԼՆԵՐԻ Ի ՏՅՈՍ,

(Ըրոսմոսիոսիւն Ի Կերէն)

Չորրորդ դարու պատմութիւնը "Ճգնատեմի եւ Կոմորկաց, որ կը յորընդէն հեղինակն, ընդարձակորեն (p. 232—383) նկարագրելով ժամանակին քաղաքական եւ եկեղեցական պարագաները, ճգնատեմի դար մ'էր քաղաքական տեսակետով, երբ մեծարոյ եւ բնիկ լըլընականաց գահէն ի վերջոյ իրականներն կը իրոսուէր՝ երկուքի բաժնուելով աշխարհին եւ մեծամասնութեամբ Տիգրան նստող Սասանականին երթարիւնելով, եւ որմէ քայլ մըն էր մինչեւ վերջնական բարձունք յաջորդ Ե դարուն առաջին կիսուն: Ճգնատեմ նաեւ եկեղեցւոյ համար, երբ յաճախ խանգարուած էր այն շքեղ միաբանութիւնը գահուն եւ եկեղեցւոյն որ աւանդմանց էր Ս. Գրիգորի եւ Տրդատէ. երբ նաեւ հին հեթանոսական կրօնքն նորոգելու փորձ կ'ըլլար եւ նաեւ առաջին հակեղեցական հաւածմունք քրիստոնէայ թագաւորաց՝ եկեղեցւոյ ճոխութիւնը կոտորելու դիտմունք: Ճգնատեմն տկարացած ու պարտաւած ելաւ գահէ՝ չկրնար լով յառաջ բերել նոր Տրդատ մը. մինչ եկեղեցին ներքուստ աւելի զոռւած, աւելի զօրացած ելաւ՝ ծնանելով Ներսէս մը: Այս ժամանակին միայն սկիզբներուն համար տեղեկութիւն կուտայ Ագաթանգեղոս. մնացեալ ամբողջ ժամանակին համար գլխաւոր ազգային աղբիւրն է Բուզանդ, որուն եւ խորհնացոյ ունեցած աղբիւրն ալ յատուկ քննադատութեանց նիւթ եղած է. — հարեանցի նշանակներ որ Գաղաշեանի քննութիւնը յաճախ կը յիշուի՝ բովանդակ գրոցս մէջ անունը վրոյսկակաւ Darbashean գրեւորով: — Գործոյն ծրագրին համեմատ նախ կը ներկայացուին ժամանակին "քաղաքական հանգամանքներն մինչեւ Հայոց աշխարհի բաժնուիլը" (p. 282—273.) երկրորդն ժամանակի՝ "քրիստոնէական կեանքը Տրդատի մահունէ մինչեւ աշխարհին բաժնուելուն, յայտնաւորուած ընդարձակորեն՝ այլեւայլ գրեւորներու բաժնուած. այսինքն՝ Ս. Գրիգորի յաջորդները մինչեւ Ներսէս Մեծ (p. 273 ff.) Ս. Ներսէս եւ իւր ժամանակի եկեղեցական պարագաները (p. 287 ff.) Ս. Ներսէսն մինչեւ Ս. Սահակ եւ զած ժամանակամիջոցը եւ Պապայ փորձը՝ հերձուածաւ մը յառաջ բերելու. (p. 316 ff.) Այս պատմական բաժնիներուն կը յաջորդեն զուանաբան ուսումնասիրութիւնքն, նախ "նոյն ժամանակի հաւատքն ու կրօնական կեանքը" (p. 330 ff.)

գլխաւորաբար քաղաւած Բուզանդայ ցրեւեցան

անխարկութիւններէն ու վնասութիւններէն, եւ երկրորդ՝ «զարգացած» նուիրապետական բաւրկերգութեան, կաթնղիկէականութիւն եւ ազգայնականութիւն, (p. 353 ff.) պատմական մասին մէջ Հեղինակը հետեւեալ ժամանակագրական կարգը կը պահէ կամ կ'ընդունի: Յրգաստայ մահը ղենելով Մարքարտայ եւ այլոց հետ՝ 329ին, խոսքովու Բ իր տրուի 330—338 (ին տարի), Յիրանայ 339—349 (տասնութէն տարի), Արշակայ 350—367/8, անկէ ետքը Պապ՝ մինչեւ 374: Այս թուերն ի հարկէ չեն կրնար միաբանիլ խորենացոյ ժամանակագրութեան հետ, եւ դարձեալ ոչ ամէն քննիչ նոյնպէս կ'ընդունի ճշդիւ: Արշակայ ժամանակագրութիւնը ճշգրտեւ համար յատուկ ուշադրութեան առնուած է Գնելի եղբորական միշտդեպը, անոր՝ որ նախ պատուի էր՝ դառնալու թուականին ինքիբը, եւ մանաւանդ Արշակայ Ողոմպի իշխանութեայ հետ կ'ընծա ամուսնութիւնն, յատուկ ինքիոյ նիւթ ընելով թէ իրաւացի՝ և զԱրշակ կրկնամուսին կարծել (Ողոմպի եւ Գառնաձեմ), զոր կը մեծե՛ծ ցուցնելով որ համաժամանակեայ լին ամուսնութիւնքն, ինչպէս Մարքարտ կ'ընդունէր, եւ թէ Բուզանդայ խօսքերէն չի հետեւեր, որ այսպէս. (p. 246—50): Դասեմք եւ զըրոցխառն զարգարու ան պատերազմութիւն Արշակայ՝ Բուզանդայ գրող մէջ, որ չիլիք երեսնամեայ պատերազմ մը կը զնէ և Պարսից բանակները միշտ բիւրերով կը հաշուէ, եւ որոնց մէջ Մերութան միայն «միւսձի» կը ծնողպիլի: Պատմականն է հինգամայ պատերազմն՝ Պարսից լծէն ազատելու. իսկ այն զըրոցխառն չափազանցութեան պատճառը կ'ընդունի չփոխութիւն մը՝ Արշակայ ընծայելու այն 30—32 տարիներու ոգորմունքն, զոր միւս է Զապուհ (337—369 տարիները)՝ նպատակ ունենալով միշտ Հայոց աշխարհը գրաւել, Ուշափ ալ զըրոցխառն ու չափազանցութեան՝ մանրամասնութեանց մէջ շատ պատմական կէտեր կը պարունակէ Բուզանդայ իշխել մասը. (p. 253—61) ու թողունք պատմական միւս կէտերը, յատկապէս Պապայ սպանման պարագայից քննութիւնն, որուն մէջ Ամմանու. աւանգաձին մէկ մասն անհաւանական կը գտնէ, Վարագդատայ (որուն կ'ընծայէ 374—6), եւ Մանուէլէ գործակալութեան ժամանակները, Մանուէլին մահը ղենելով 383/4, Հայոց աշխարհի բաժանումն Պարսից եւ Յունաց բաժիններու՝ կ'ըլլայ 385ին յիշեցեաց կըրուած դաշնադրութեամբ, որով Սասանեանք հասն իրենց դարերէ վեր ձգտած

նպատակին՝ Բուզանդիոնի անկարկութեամբն եւ սխալ քաղաքականութեամբն, իրաւամբ մտադիր կ'ընէ Հեղինակն որ չիլիք այս դարուս՝ որ քրիստոնէական եկեղեցւոյ զարգացման նշանաւոր շրջաններն է, կարեւոր դեր մ'ունենին Հայք՝ արեւելից ամբողջ սահմանագլխուն թուամբ ըլլալով Սասանեան զօրութեան դէմ: Քրիստոնեայ Հայք պահպանէ կենցած նիւրաւայ ապուրջը՝ մեծ անդորութիւն մըն էին քրիստոնեայ Եւրոպական կայսրութեան եւ արեւմտից: Արեւելից եւ Արեւմտից դարաւոր այս մարառման ի նպատակ հիթանալու Արեւելից վճռուիլ շատ շանցաւ ցուցուց իւր արդիւնքները, Հազիւ քրիստոնէական Հայք վերջնականապէս հաշտուած (Վարդանանց եւ Վահանանց ոգորմունքներէ ետքը)՝ կրնար կաւատ 502—6ին ամբողջ Արեւելեան հռոմէական կայսրութեան համար իւր ահեղ արշաւանքները սխիլ: (p. 272.) Իրաւացի պատմական խոր հրդեհութիւն մը. որուն ճշգրտութեան երաշխագոր եւ նաեւ Բուզանդեան կայսրութեան պատմութիւնը, նոյն միալով արդիւնքն շատ դարերէ ետքն ալ: Բագրատունեաց անկումն, որուն այնպիսի ջանք ըրին Բուզանդեանց, եղաւ նաեւ սկիզբն անկման եւ կորստեան ամբողջ Փոքրուն Սսիոյ եւ ի վերջոյ նոյն իսկ Բուզանդիոնի: Սակայն այս ամէնն այժմ մեր ծրարքէն շատ հեռու կը տանի:

Եկեղեցական հանգամանքներն ալ փոխուած կը գտնենք այս դարուս մէջ: Անն սյուսի իշխաններ կան թէ հզօր կողմակցութիւն մը կար, որ հին հիթանոսական բարքերը եւ ժամանակները նորոգել կը ձգտէր, եւ առ հասարակ Ս. Գրիգորի գործը պէտք էր գլուխ հանել ներքուստ ալ բարեփոխելով ժողովուրդը: Արիստակէսէն (— որուն մահը եւ կորստեան 327ին՝ Ս. Գրիգորի կենդանութեան ալ —) անմիջապէս ետքը վրթանես ենթակայ է սպանման փորձի մը (Բուզ. Գ. գ.) ինչպէս բացայայտ կ'ըսուի «ի սաղրելոյ նախարարացն», (խոր. Գ. բ.) եւ շատ հաւանական է խորենացոյ այն գլուխողութիւնը թէ մանաւանդ կանայք եւ հարու անք հակառակ էին նոր կրօնից. (Բ. զը.) թողւով բազմաթիւ ուրիշ պարագաներն, որ նոյնը կը ցուցնեն, օրինակ՝ նոյն իսկ Ս. Գրիգորի անէն Եւսկանն որդւոց Պապայ եւ Աթանաքենի ընթացքը. (Բուզ. Գ. Ժ. Ժ.) Ուշառնեաց իշխանին վարմունքը Ս. Եակոբայ սարկաւազաց հանդէպ. (Բուզ. Գ. Ժ. Ժ.) եւն: Սակայն տակաւին համարաշին էին գահն՝ բարեպաշտ խորովայ եւ աթոռն՝ վրթանիս օրով. (որուն կ'ընծայէ 328

— 38 տարիները) Բայց արդէն անհամարաշխուհեման փոփոխելը կը սկսի Յիբրանայ օրով, եւ Ս. Յուսիկի (որուն կուտայ 338էն մինչեւ իբր 344 տարիները) բրածոն կը մեռնի։ Դանօթի եւ նաեւ Գանիէի վախճանը՝ զոր յաջորդ. աթոռոյն կ'ուզէր ընել թագաւորը։ Բուզանդ շատ միջին գոյներով կը նկարագրէ այս ժամանակին կրօնական եւ բարոյական վիճակը։ Սակայն, ինչպէս իրաւամբ մտադիր կ'ընէ շեղումները, շատ բան չափաւանդուած է թէ եւ Յիբրանայ ընթացքը շատ գործովն է կէտեր ունի, անարդար կ'ըլլար հակաբերատունեական վարմունք մ'ընծայել։ Փառէնի (Բուզ. Դ., ԺԵ) եւ Շահակայ (Բուզ. Գ., ԺԵ) կաթողիկոսաց խաղաղ ընթացքն ալ կը ցուցնեն նոյնը։ շեղումնին այս վերջնոցս լռին գործունէութիւնը կը գովէ, որոնց չափաւորութիւնը նպաստեց հեթանոսական նորարած ոգին ներքուստ յաղթահարելու եւ լաւագոյն ժամանակներ պատրաստելու, որով կրցաւ Ներսէս մը ծնանիլ եւ գործել։ (p. 283—71.) Ս. Ներսիսի ծնունդն կը զնէ իբր 321—2ի, արքունիք գառնալն իբր 352ին եւ մերձաւորապէս նոյն տարին կամ 353ի կաթողիկոս ընտրուին։ Ասոր հետ չի միաբանիր ի հարկէ ժամանակաւ Կեսարիոյ հայրապետին Եւսեբիոս ըլլալը ըստ Բուզանդայ, որ կառավարեց իբր 362—370 կամ 374 տարիները։ Ասոր համար կ'ընդգուծի շեղումը թէ Գիանոսն էր՝ որ 341ի Անտիոքայ ժողովոյն ներկայ էր եւ 360ին Ս. Բարսղի հետ գժտուած։ Հիփոթոլիթեան պատճառն ըլլալուն, կ'ըսէ, այն զրոյներ որոնք Ներսիսի վրայ յօրինուած են եւ մաս մը Ս. Բարսղի վարքէն առնուած։ Ասոնց համեմատ ծանօթ էր Ս. Բարսղի նշանաւոր նախորդն Եւսեբիոս։ Ասով Բուզանդայ տուած այլեւայլ ժամանակագրական տեղեկութիւնքն իրարու չեն միաբանիր, այսպէս թէ Ներսէս մեռած է Ս. Բարսղի եւ Պապայ օրով (Ե., իդ.), ձեռնադրուած Եւսեբիոսէ երբ Ս. Բարսղի աւագերեց էր (Գ., դ.) եւ սակայն 34 տարի կառավարած է չայց եկեղեցին։ Արդ Եւսեբիոս էր 362—70, Ս. Բարսղի 364էն յառաջ աւագերեց չէր եւ մեռած է 379ին, Պապայ մահը կը զնէ շեղումնին 374ին։ Ըստ այսմ Ներսիսի երկար գործունէութեան ժամանակ չի մնար. (p. 292—5 հետք)։ Երկար կ'ըլլար Ս. Ներսիսի վարուց միւս կենսին ալ հաւրեւանքի անգամ յիշատակել, Բաւ ըլլայ միայն այն մեկնութիւնը, զոր կու տայ շեղումնակը այն զրոյցն, որուն համեմատ Վարդէս զՍ. Ներսէս անըզի կզլի մ'աքսորած ըլլայ, ուր ինն

տարի ապրած կ'ըսուի. (Բուզ. Դ., եւ) Ասկէ զատ կը պատմէ Բուզանդ (Դ., ԺԵ) երկրորդ աքսորի մ'ալ, երբ կ'ըսէ թէ Գնէի մահուանէն ետքն Ս. Ներսէս ալ արքունեաց երեսը չտեսաւ։ Այս ամէն ժամանակագրորէն իսկ անկարելի է միաբանել Ս. Ներսիսի վարուց միաջեալ մասերուն հետ։ Սակայն եւ այնպէս շեղումնակը չ'ուզէր առաջինը Մարքարտայ եւ այլոց հետ զուտ զրոյց մը կարծել։ այլ պատմական հիմ մը կ'ընդունէ ուրիշ պարագայից մէջ։ Պատմական ըլլալով Ս. Ներսիսի եւ Արշակայ գժտութիւնն եւ Գնէի մահուանէ ետքն հեռանալը գործերէն՝ ըսնիք պարզ մ'Արշակայ կողմանէ իբր 361ին, ընական է կարծել որ ապաստան գտած ըլլայ Գորք եւ շրջը պարագայից կամ Գամիք կամ Երեսիս, եւ ճիշդ 365ին սկսած ըլլալով Վարդէսի արտոյններն ուղղափառ բազմաթիւ եպիսկոպոսաց, կրնար ստուգուի նոյն բախտն ունենալ նաեւ Ներսէս՝ մանաւանդ իբր օտարական։ Ըստ այսմ ինն տարիները ոչ թէ Վարդէսի ձեռք պարզի մը ժամանակը կը ցուցնեն, այլ Արշակի. այսինքն Ս. Ներսէս երկրէն ու արքունիքէն հեռու էր 361էն սկսեալ մինչեւ Արշակայ գերութիւնը 367—8ի եւ Պապայ թագ կապելն իբր 369ին. (p. 308.) Ս. Ներսիսի մահը Պապայ ձեռք կը զնէ իբր 372—3ին։

Նոր երեւոյթ մը կ'առնու հայ եկեղեցոյ պատմութիւնը։ Ներսիսն ետքը՝ Եթէ արդէն Արշակայ օրով կը տեսնենք աւագաց մէկ մասին մէջ հակառակութիւն եկեղեցական վարչութեան դէմ, Պապայ օրով իրերը բարոյական զարգացած կը գտնենք, եկեղեցոյ ճոխութիւնը կոտորելու ամէն միջոց ի գործ դրուած, կալուածքները գրաւուած են, միով բանիւ հնութեան մէջ՝ ճամարիտ կրօնական պայքար մը (Kulturkampf) այն օրինակով՝ զոր շատ գարեւր ետքն Եւրոպա սկսաւ գործադրել։ (Մուրադեան, «Արարատ եւ Մարիս» էջ 153 եւն կը համեմատէ զՊապ՝ Յովսէփայ Բ կայսեր հետ)։ Յայտնապէս կ'ըսէ շեղումնակը, ամառը Ներսիսն այն կաթողիկոսութիւնն՝ ամէն կապ խզելով Կեսարիոյ հետ եւ ի ներքուստ անոր անկախ ու հզօր ոյժը բեկանելով՝ գործիք մ'ընել թագաւորին ձեռքը։ Եկեղեցական «հերձուածը կ'ուզէր, Պապ, բայց դուռն չկրցաւ հանել, միայն փնտ բերելով թէ եկեղեցոյ եւ թէ բուն գահուն։ Այս փոփոխութիւնն էր որ Ս. Բարսղի ստիպուած էր ի չայս գալ՝ նուիրապետական ինդիւիդները կարգադրելու համար։ շեղումնակն երկարօրէն եւ գեղեցիկ կերպով բացատրած է այն աղբն որ

կար սկզբանէ հետէ հետաքրքիր աթոռոյն եւ
 Հայոց եկեղեցւոյն մէջ, եւ այս մասին ծագած
 պատճառներն, եպիսկոպոս ձեռնադրելու ար-
 դեւքն եւ իրերուն վերջնականապէս կարգա-
 դրութիւն, զոր գլուխ հանուած իմ անսննդ Ս.
 Սահակայ եւ անմիջական յաջորդաց օրով.
 (ք. 324, եւն.) ճամբանակին վարդապետական
 եւ կրօնական մասին քննութենէն նշանակեց
 այն պարագան որ Ս. Կերսիսի բերանը գրուած
 խօսակցութեան մէջ (Բուզ. Դ, Ե) կը գտնէ
 հետեւի հնազանդի շահագնականներու, բայց արդէն
 տեղի՛ր որ համեմատ են յետոյ ընդունուած
 Հայոց հանգանակին. (ք. 331, եւն.) Ս. Հա-
 ղորպութեան մասին՝ յառաջ կը բերուին ի միջի
 այլոց Բուզանդայ գրածները, Եպիսկոպոս եղա-
 րանոցին անհաւատ եղբոր զոյցն եւ Ողոմասի
 թագաւորու յապանուիլը Փառանձիմայ սագրելով
 անարժան երկցու մը սրբապաղծ ձեռնարկու-
 թեանմը, Հեղինակը շատ կողմը չէ իրբեւ պատ-
 ճական ընդունելու յոյն իշխանութեան այսպէս
 մեռելիլը (ք. 338, եւն.) Այս չորսնիկն աւելի
 պայծառ յիշատակուած կը գտնէ վերջին Օծման
 խորհուրդը, մինչպէս նախընթաց շրջանին մէջ
 ապահով եւ որոշ յիշատակութիւն մը չէր
 գտնուիր Ագաթանգեղոսայ քով, որ արդէն ման-
 րաման չի պատմեր իւր նկարագրած անձանց
 մահն ու անոց պարագաները. (ք. 342, եւն.)
 Ղշանաւոր երեւոյթ մըն է որ ոչ միայն պարզ
 երկցունք, այլ նաեւ եպիսկոպոսները ամուսնացեալ
 են. միջոցն արեւ, ինչք մէջ գտնէ եպիսկոպոսաց հա-
 մար արդէն այն ժամանակներն ամուսնութեան
 օրէնքը զօրութիւն ունէր, Սակայն Հայոց մէջ ալ
 սկիզբն եղած էր եւ Կեղեցիի հետ Հեղինակն
 այս ուղղութեան նշան կը համարէ այն պարագան
 որ օրինակի համար Բուզանդ. ամէն կաթողի-
 կոսաց համար փոյթի մ'ուրի նշանաբանութեան
 յոսանքական կենցեղ կը վարէին ձեռնադրութենէ
 յառաջ: Իրականին թերեւս բոլորովին ճիշդ
 չէր ամէն մէկուն համար: Բայց այս կէտիս մէջ
 ալ աւելի մէտ է Բուզանդայ ըսածներուն աւելի
 պատմական արժէք մը տալու քան զոր կ'ըն-
 դունի Գեղեցի, գտնելով որ սուղութիւն Հայոց մէջ
 ալ կար արդեւքն եպիսկոպոսութենէ հետքն ա-
 մուսնանալու. միայն թէ նախկին ամուսնութիւն
 մը արգելք չէր եպիսկոպոսութեան հասնելու.
 (ք. 345, եւն. այլուր) Կան քանի մը ատեղի
 (այսպէս՝ Կերսիսի վարուց) մէջ Ս. Կերսիսի
 բերան արուած խօսքեր՝ Սոփ. Հայկ. Զ, 87 եւն.,
 106 եւն.) որոնցմ կ'ընար հետեւեցուիլ թէ ժա-
 մանակին հայ եկեղեցւոյ մէջ տրուած ըլլային

հաղարամելի կարծիքներն եւ հոգւոյ մինչեւ
 վերջին դատաւտանի օրը քնացած մնալու գա-
 ղափարը: Սակայն իրաւամբ մտադիր կ'ընէ Հե-
 ղինակն որ ճիշդ Ս. Կերսիսի համար պարզաբն
 ըմբռնում մ'ընդունիլ ամենեւին հաւանական
 չէ, նկատելով իւր անձուկ ու բարեկամական
 կապը համարաց եկեղեցւոյն հետ, ուր կը ծաղ-
 կէին Ս. Բարսեղ եւ Ս. Գր. Կաղանկատացի: Եւ
 արդէն թէ Ս. Կերսիսին յառաջ եւ թէ հոգը
 բազմաթիւ տեղեր ու վկայութիւններ կը ցու-
 ցնեն թէ հոգւոյ անդգայ քնանալու գաղափարը
 չկար կամ տիրող չէր Հայոց մէջ. (ք. 350,
 եւն.) Եթէ ներքին է աւելցնել խորհրդածու-
 թիւն մը՝ կարծեմք թէ Հայոց քով մանաւանդ
 յետոյ թէ թէ տեղ նման գաղափարներ կը
 յայտնուին — առանց սակայն ժխտելու երբեք
 արգարաց անմիջական երանութիւնը, ինչպէս կը
 ցուցնէ օրինակի համար Սրբոց պաշտօնը՝ որուն
 ջերմեանդն եղած են միշտ Հայոց, թողով նաեւ
 միւս կետերը, — հաւանորէն ասորի եկեղեցւոյ
 ազդեցութեամբն է, ուր երբեմն աւելի տիրած
 էին նման կարծիքներն: Հայոց քով օրինակի հա-
 մար կանուակէն ալ Ս. Թադրայ Մծնացւոյ ըն-
 ծայրած՝ մեծ յարգ ունէին Հրահատայ Զօռնի
 ճառերը, որոնց մէջ բացայայտ կը գրուի հոգ-
 ւոյ ներքին. «Վմն. «Թշ. Թարութեան մեռե-
 լոց», ճառը, տպ. Կ. Պոլ. 157—175, մանաւ-
 անդ էլ 170—31) Թողուք որ ուրիշ եկեղե-
 ցական մատենագրաց քով ալ նոյնպիսի գաղա-
 փարներն չեն պակսիր, ճիշդ այն կերպեր կէտը
 որ այս ժամանակին ձգտում կը տեսնուի հետա-
 քիր աթոռոյն հետ եղած հին աղերսը փոխելու,
 որմէ ծագեցան կնճռոտ դէպքեր, հարկ կը
 դնէր այս շրջանին նուիրապետական կազմակեր-
 պութեան զգոգացումին առանձին բաժնով
 քննել. (ք. 353 եւն.) Այս առթիւն առհասա-
 րակ կաթողիկոսութեան պաշտաման ամէն պա-
 րագաներն, պետութեան հետ ունեցած աղերսն
 են՝ կրկին պարզաբանուած են, ի մասնաւորի
 նաեւ կաթողիկոսութեան. «Ժառանգականութե-
 թեան» ներդիրը. (ք. 366 եւն.) Ղշանաւոր կէտ
 մըն է այն պարագան, որուն մտադիր կ'ընէ Հե-
 ղինակը, թէ Ս. Գրիգորի առջին նաեւ իրբեւ
 նախարարական տոհմ մեծ ոյժ ու կալուածք ու-
 նէր, զոր պէտք չէ շփոթել կաթողիկոսական
 եւ եկեղեցական կալուածոց եւ յարակցաց հետ,
 այնպէս որ երբ Սահակն ետքը սպառեցաւ տոհմը
 այն ամէն անցաւ Մամիկոնեանց որ փեսայ էին:
 Զորորդ կ'է վերջին բաժինն է՝ Հայ եկե-
 ղեցին օտար (Սասանեան) իշխանութեան անկ,

կամ Ե դարու մէջ ունեցած լաւ ու գէշ օրերը, ճգուկքն ու յաղթանակը, (p. 384—523:) Դարունսկիզբն որչափ քաղաքականութիւն դժբախտ էր՝ Արշակունեաց անկմանը, եկեղեցականութիւնն եւ նաեւ առհասարակ բարեխախտ էր՝ Առամ-շապհայ մը սատարութեամբ Ս. Սահակայ եւ Մեսրոպայ կատարած այն նշանաւոր գործունէն, ազգային քրիստոնէական գրականութեան հիմնարկութեամբն, որուն ազդեցութիւնը անսպառ մնաց անկէ ետքը դարերով մինչեւ ցայ-սօր՝ ամէն դառն օրերուն ալ: Ամբողջ շրջանն երեք ստորաբաժանման բաժնած է Հեղինակը, նկարագրելով նախ Սահակայ եւ Մեսրոպայ ժամանակն ու կատարած գործը, (p. 384ff.) Հայոց եկեղեցւոյ ճգնաժամն ու մաքառումն Պարսից դէմ՝ Վարդանեանք եւ Վահանեանք, (p. 422ff.) եւ երրորդ՝ ժամանակին դաւանա-բանական տեսակէտն, հաւատքն եւ բարեկարգական ու եկեղեցական վիճակն եւ ընդհանուր եկեղեցւոյ հետ ունեցած աղբիւրը (p. 472ff.) Ամենէն աւելի ծանօթ են ի հարկէ այս ժամա-նակի պարագաները, որուն գլխաւոր աղբիւրն են բաց ի Վորդան գրքէն՝ Եղիշէ եւ Ղ. Փարպեցի: Մ. Խորենացւոյ գրութիւնը մինչեւ դարուն կէսը կը հասնի պարունակութեամբ, այնչափ՝ որչափ կը հասնի նաեւ Վորդան գրքովը: Անշուշտ յիշ-շնքը որ Հեղինակը Թեոդոսի Բ Պարսից դէմ իւր բաժնիկն իրեւն սահմանապահ չհիշեց սուած Թեո-դոսիոյն յիշելով՝ այժմու Վարդանը որ Erzerum յորջորջումը կը մեկնէ իրեւն «Արծէ Հոռոմոց» (p. 386:) ԳԺՈՒՐԱՆ հաւանական ըլլայ. օտար անունը հաւանութիւն օտար ալ ծագում ունի, եւ շատ աւելի բնական է «Արգ-էր-Իրում», սովորական մեկնութիւնը: Այնպէս հաւանական չէ Մեսրոպայ Մաշտոց յորջորջումը մեկնել Վարա-գաշեանի հետ = յուն. μάστος (որ է «սփնք» եւ «բլուր» կամ «ամէն» բարձրութիւն:) Նոյն իսկ -ոց վերջաւորութիւնը (հմմտ. «Տիրոց» են) կը ցուցնեն որ կարելի չէ յունարէն բառ մը համարել: (p. 393:) Համառօտիւ բայց գե-ղեցիկ կերպով ամփոփուած են բոլոր գիտելի եւ նորածին հայ մատենագրութեան մասին ամէն կարեւոր կէտերը, թէ Մեսրոպէ յառաջ ալ հայերէն լեզուն՝ ըլլայ նաեւ անկատար կերպով՝ կարելի էր գրի առնուլ կամ «վաղնիւց» այ-բուերը մը կար՝ զոր կը յիշեն նաեւ մատենա-գիրքը, (p. 395 են)՝ Կան գիտութիւնը որ ստորապագացը բերել կ'ուզեն օրինակ Բուզանդ եւն (գոնէ մէկ մասին նախաւոր յօրինումն) մինչեւ Գ դար հանելով: Մեր ներկայ ծանօթութեանց

համեմատ՝ զուր աշխատութիւն է կարծենք: Առօրեայ պահանջն իսկ ինչպէս լաւ կը բացա-տրէ Հեղինակը՝ տեղութեան եւ եկեղեցւոյ ան-հրաժեշտ կ'ընէր որեւէ կերպով գրել հայ լեզուաւ ալ, որչափ ալ աղբիւնեաց լեզուն պաշտօնապէս պարսկերէն ըլլար: Հեղինակը մէտ է ընդունելու որ յառաջագոյն յունական տառով ստուգիլ կը գրուէր հայերէն, կամ սովորական ու գործածական էր, եւ ստով ալ, կ'ըսէ, կը մեկնուի որ Մեսրոպ իւր նորաձեւ տա-ռերը յունականաց նմանցնելու փոյթ տարաւ. յոյն գեղագրի մ'օգնութեամբ (կոր. 19:) Թե-պէտ չանգիտանար որ գԺՈՒՐԱՆ թիւններ կային նոյն օտար այբուերովը Ե դարու հայերէնը գրել, եւ ոչ ալ թէ այնպիսի տառերով ճոխ գրականութիւն մ'եղած ըլլայ, եւն: Մեսրոպայ եւ «Դանիէլեան» տառից ինդիքը կը լուծէ այն իմաստով որ Մեսրոպայ եւ ստով այժմու հայ տառերու հիմն է «Դանիէլեան» կոչուածն, զոր լրացուց եւ կատարելագործեց Մեսրոպ. իսկ Դանիէլի քով գտնուածն ոչ թէ այբուերը մըն էր, այլ այն տառերով գրուած հնագոյն գրութիւն մը՝ երկրորդ կամ համառօտ, (p. 399 են): Ար թողունք Ս. Սահակայ գործունէու-թեան մնացեալ օգտուէտ արդիւնքներն՝ որով այնպէս ներքուստ հզօրացած էր հայ եկեղեցին եւ այնպէս գրաւած բոլոր ազգին սիրտն, որ կ'ընար զարհուրելի ճգնաժամէն ա՛յլ զոր Սասա-նեանք քիչ մ'ետքը պիտի յարուցանէին՝ ելլել անկուն: Մնացեալ մասունքն՝ Վարդանայ եւ Վահանայ օրերու արկածալից պատմութիւնը՝ հանրածանօթ է, եւ յատուկ յիշելու պէտք չկայ: Ծանօթ է Ս. Գրիգորի նշխարաց գիտի մասին եղած զեղոյցը: Իրաւամբ մտադիր կ'ընէ Հեղինակն որ գիտու ճիշդ նոյն աւանդուած պա-րագաներով հայառական է ուրիշ պատմական վկայութեանց: Արդէն Բուզանդ գիտէ Ս. Գրի-գորի գերեզմանը, երբ զՍ. Վրթանէս ի Թոր-գան տանելով՝ «անդ առ մեծ հայրապետին Գրիգորի զորս սուրբ զոսկիրս հանգուցանէին» (Բուզ. Գ, Ժա.) եւ արդէն զարձակ Վարդա-նայ օրով իրահանայք նախաբարաց աւելեւ կ'ը-լէին՝ թափօրաբար «բերելով ընդ ինքեանս զնշան կենսատու խաչին եւ զնշխարս սրբոյ ա-ռաքելանման նահատակին Գրիգորի», Ղազարայ Փարպեցւոյ վկայութեամբն. (Փարպ. 159—60:) Լաւ խորհրդածութիւն մըն է կարծենք պետի-նակին եւթմարդիկն որ զուգին ծագմանէ առա-ձառը թերեւս նշխարաց փոխադրութիւն մըն էր՝ զոր անհրաժեշտ էր թերեւս ընել Սրբոյն

Ոսկերքն Պարսից եւ կողմնակցաց ձեռքէն ապահովելու, որոնք կրնային — քանի որ ամբողջ պատերազմին նկարագիրը կրօնական էր — պէտք տեսնել գերելու ոսկերքն ինչպէս կը գերէին երեքեւն հայ Արշակունեաց ոսկերքն (Բուզ. Գ., ի.դ. տես ք. 434 Ծան.) Արեւմտեան աղբերքը Ժ բերուց կամ 10.000 Հայ վկայից Աւարտար մարտիրոսարար վկայելու աւանդութիւն մ'ունին, որոնց տօնը կը տօնուի Եռնիս 22ին, եւ որոնք նահատակուած կ'ըսուին Արքիանու օրով իբր 118ին. (տես աւանդութիւնը՝ իտալացի Նշանաւոր նկարչի մը նկարին նմանահանութեամբն ալ՝ Հ. Գ. Արեւան «Արարատ», 474—6:) Այս «Արարատեան վկայից», որեւէ յիշատակ չկայ Հայոց մէջ. որ զարմանալի քան է՝ նկատելով այն պարագան թէ այսպիսի հայ եկեղեցւոյ հնագոյն պատմութեան համար կարեւորագոյն դէպք մը չէր կրնար անհետ մոռցուիլ։ Ասոր համար դժուարին ինչոր մըն է թէ ինչ հիմն ունի այս աւանդութիւնը, եւ ուստի Ժագան, Հեղինակը՝ նախ Ոսկեանց մասին խոսած Ժամանակ՝ յիշած էր այս աւանդութիւնը՝ գտնելով թէ վկայութիւնք կամ մարտիրոսութիւնքն յիշեալ Ժամանակն ու տեղը դժուարին է գտնելու, եւ թէ հաւանօրէն անփոփոխ մըն է այլեւայլ Ժամանակ եղած պէսպէս մարտիրոսութեանց կամ նման դիպաց։ Ոսկեանց աւանդութեան շատ նման կը գտնէր այն պատմական դէպքն, որ Մարկոսի Արեւելեան օրով Արեւելից պատերազմին էջ Կասիոս խիստ պատժեց ամբողջ օգնական տեղացի գունդ մը միայն այն պատճառաւ որ թշնամեաց վըպ յարձակած էին աւանց հրամանին, թէպէտ եւ յաղթած. զօրակացն խաչուեցան ի պատիւ, (տես ք. 90—1)։ «Արարատեան վկայից» համար ուրիշ մեկնութիւն մը կ'առաջարկէ. այսինքն՝ հարցընելով թէ արգիսը այս զըցըր չէ՞ Ժագան այն մեծագործ յաղթութեան լուրէն՝ զոր կատարած է Վահան Արարատայ ոտքը Արտի գիւղն փորրիկ գնդով մ'աւանդաւան բազմութիւն թշնամեաց դէմ. (482ին)։ Կ'ենթադրուի առանց որեւէ կերպով վճռել ուզելու. (տես ք. 463)։

Այս Ժամանակին դաւանական եւ բարեկարգական հանգամանաց քննութիւնը կարեւոր էր (ք. 472ff.) նաեւ այն կողմանէ որ նախընթացներէն շատ աւելի զարգացած կ'երեւայ եկեղեցւոյ ներքին կազմակերպութեան, անհրաժեշտ՝ Արշակունեաց անկմամբն եւ կրօնական հալածանաց պատճառաւ, որով եկեղեցին եւ յատկապէս կաթողիկոսութեան պաշ-

տօնը մեծապէս ճորայացաւ, եկեղեցին եւ ազգն աւելի անձուկ կապերով կապուեցան. արդէն Ս. Սահակայ օրով Կեսարիոյ հետ եղած վէճն ալ կարգաւորուած էր. գրականութեան ստեղծման հետեւութեամբ՝ հայ լեզուաւ սկսան եկեղեցւոյ արարողութիւնքն՝ հիմն գնելով հայ ծէսին, եւ ամէն կողմանէ ասորի եւ յոյն ազգացութիւնը տկարացաւ, եւն ինչպէս մտադիր կ'ընէ Հեղինակը (ք. 478ff.) Նշանաւոր պարագայ մըն է որ Յովսէփ տեղապահ էր, կաթողիկոսութեան պաշտօնը կը վարէր՝ առանց եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըլլալու։ Պատմական այս կէտին յարմար մեկնութիւն մը գտնուած չէ տակաւին։ Եպիսկոպոսաց առատութիւն կար չէր. ուստի գտնէ եպիսկոպոս ձեռնադրուելու դժուարութիւն չկար։ Ուստի Հեղինակն այս կէտը կապակցութեան մէջ կը դնէ Կեսարիոյ աթոռոյն իրաւասութեան ինչորոյն հետ, որով Յովսէփ չէր կրնար կաթողիկոսութեան համար եպիսկոպոս ձեռնադրուիլ՝ արգելուած ըլլալով Կեսարիա երթալու (ք. 477ff.)։ Նորագոյն պարագաները բերին՝ որ անկէ ետքը չկրցաւ Կեսարիա իւր նախկին ճոխութիւնը գործադրել, մանաւանդ որ Նոր-Հռոմը կամ Բիւզանդիոն տակաւ ըլլալ յունական արեւելից կենդրոն դառնալու ձգտեցաւ եւ դարձաւ ալ։ Այս իրաւասական պարագայից մասին ընդարձակօրէն կը գրէ Հեղինակն, եւ իրաւամբ մտադիր կ'ընէ թէ Ս. Սահակայ եւ անմիջական յաջորդաց այն գործունեութիւնն, որով Հայոց եկեղեցին իւր սեպհական ծէսն ու վերջնական կազմակերպութիւնն առաւ՝ սխալ կ'ըլլար նկատել իբրեւ միտութիւն մը բաժնուելու ընդհանուր եկեղեցիէն։ Նոյն իսկ Ս. Սահակայ սերտ յարաբերութիւնն Գ. Պոլսոյ հայրապետաց հետ (Աւստիոս, Պրոկղոս)՝ Եփեսոսի տիեզերական ժողովոյն յարգութեամբ ընդունուիլը, հայ արարողականաց պարզապէս յունականէն թարգմանուիլն եւն՝ կը ցուցնեն որ այս ոգին չկար տակաւին, (ք. 482ff.) եւ ասոր ամենեւին ապացոյց չէ Կեսարիոյ հետ եղած հնագոյն կապին ինքուին, որուն տեղ Կ. Պոլսոյ հետ սկսան յարաբերութիւնքն։ Թէպէտ կար պատճառ դժտութեան՝ ճիշդ այն ճգնաժամին Եռնաց սխալ քաղաքականութեան պատճառաւ՝ անտարբեր դիտելով ամբողջ ազգի մ'եկեղեցւոյ մահաւ չափ ոգորումը հզօրագոյն հիմնադրութեան հետ, կը տեսնենք որ ինչպէս յառաջ Ս. Սահակ՝ յետոյ ալ Յովսէփ եւ մինչեւ վերջը Գիւտ միշտ աշխատած են յարաբերութիւն եւ բանակցութիւն ունենալ Եռնական

արքունեայ հետ, (խոր. Գ. ԾԷ. Եղիշ. 55. փարպ. ԿԳ. ԵԷՆ) Գեղեցիկ խորհրդածութիւն մըն է զոր կ'ընէ Հեղինակը մասնաձիշ ընելով ճիշդ այն ժամանակ ընդհանուր եկեղեցիէն բաժնուած Նետորական եկեղեցւոյ անդորր բախտն ու վիճակը նոյն Պարսկական իշխանութեան տակ, որ այնպէս կը Տարուածէր Հայոց եկեղեցիին: Հաւատարմէն Հայք ալ ազատ պիտի մնային ամբողջ այն զարհուրելի տառապալով ճգնաժամէն, որ վարդանայ եւ վահանայ անուամբ կը կոչենք, թէ՛ Նետորականաց պէս բաժնուած թուրքովն կղզիացեալ՝ տեղական եւ լոկ ազգային եկեղեցի կ'ըլլար իրենցն ալ, որով Տիգրանի գահ իրկիւզ ու կասկած չունենար՝ Հռոմոց կողմէ միտելու եւ յունասէր քաղաքականութիւն մը տեսնելու, կամ վախ չունենար — դարաւոր Արշակունեաց պատմութեան փորձոյն համեմատ — Հռոմէական օգնութեամբ կորսնցընելու իւր աւարաբաժինն՝ որ ամենամեծն էր. (p. 489): Նոյնը կը ցուցնէ բովանդակ Ե գլուրդ գրականութիւնը, որմէ դիրքին է քաղել ժամանակին դաւանականք. (p. 490ff.) Այս մասին մէջ կը գործածէ Հեղինակն այն «վարդապետութիւն», որ Ս. Գրիգորի անուամբ՝ իբրեւ թէ անոր բերեղ ելած Կոնստնտնուպոլսեան մուծուած է Ազգականգեղայ գրոց մէջ, այնպէս՝ որ կղզիացեալ մնացած է, ըստ Ուսուշ. Գր. Խալաթեանցի քննութեան տակաւին Փարպեցւոյ օրով Հմիացած կամ Հմուռուած՝ թէ եւ գոյութիւն ունէր եւ Փարպեցւոյ ծանօթ: Հեղինակն ալ կը յիշէ (p. 491) այն կարծիքը թէ վարդապետութեան հեղինակը թերեւս ինքն իսկ Ս. Մեսրոպ ըլլայ. (Հ. Բ. Սարգսեան, «Ազգ. Եջ 359 ԵԷՆ») Հարեւանցի Նշանակներ որ մեզի մօթին կը մնայ այն կէտն, եթէ ուրիշ գծուարութիւնը ալ չըլլային, թէ ինչպէս կրնար Ե դարու հայ մատենագիր մը՝ աշակերտ անգղագական վարդապետին Մեսրոպին՝ վերջնայ անուն կրող երկ մ'որ հարկէ չէր կրնար անձնօթ մնացած ըլլալ, առնուլ իբրեւ անանուն, հեղինակը կեղծելով դնել զՍ. Լուսաւորիչ, եւ այնպէս հրապարակ հանել. մանաւանդ երբ միանգամայն կ'ընդունուի — վերջերս յատկապէս նոյնն ապացուցանել ձեռնարկեց Նորայր —) թէ ինքը՝ Վորին ըլլայ Ազգականգեղայ վերջին խմբագրողն. այն Վորին՝ որ չի գիտեր ինչպէս գովէ իւր վարդապետը: Մասնաւոր ուշադրութիւն դարձուցած է Հեղինակն այն խնդրոյն թէ ժամանակիս գրականութեան մէջ կայ տուգիւհեալ Եւրոպական եւ միաբնակ վարդապետութեան

թեան, ինչպէս Թումանյան կը պնդէր նոյն իսկ Ազգականգեղայ համար. (p. 498ff.) սխալ մեկնելով քանի մը տեղ գործածուած «խառնել» բայը: Ազգականգեղոսի միւս տեղեր քիչ չեն, որոնք բացայայտ կը մերժեն այսպիսի մեկնութիւն մը: Տակաւին նաեւ Փարպեցի իւր թղթին մէջ Արիտի հետ նոյն կարգի գնելով՝ Եկեղեցւոյ կողմանէ «նշովեալ եւ արտաքս ընկեցեալ» կը յիշէ Ապոլինարիոս, Նետոր եւ Եւրոպէս. (Փարպ. Եջ 584:) Բնական է որ այս ժամանակին ճոխագոյն գրականութեան մէջ աւելի առատ եւ պայծառագոյն գտնուին յիշատակութիւնք ու վկայութիւնք օրինակի համար խորհրդոց (p. 504ff) եւ ուրիշ վարդապետական եւ բարեկարգական իրաց մասին:

Համառօտիւ քննարկելով Նշանաւոր երկասիրութեան գլխաւոր կէտերը շօշափել, առանց կարենալու երկարօրէն զգալիլ այն տեղ ուսումնասիրուած խնդիրներով, միայն մեր ընթերցողաց գաղափար մը տալու համար: Կրնանք վստահութեամբ ըսել թէ Հեղինակը հանգանակած է գործ մը, զոր այսուհետեւ ամէն բանասէր՝ որ յիշեալ գարեւոր Հայոց եկեղեցական եւ նաեւ ընդհանուր պատմութեամբ կը զբաղի, ինչ կարծիք ալ ունենայ կամ գոյացնէ այս կամ այն կէտին նկատմամբ, չի կրնար անտես ընել: Բանաւորաց չղանձէն դուրս ալ կը յուսանք եւ կը բաղանք որ բարերար ազդեցութիւն մ'ունենայ գիրքը՝ մանաւանդ Հեղինակին հայրենակցաց քով, ուր (ինչպէս նաեւ ոչ նուաղ ուրիշ տեղեր) յայտնապէս անբաւական եւ սխալ գաղափարներ կը տրին շատերուն քով, ցուցնելով որ անարդար է միայն ստուեր տեսնել ամբողջ ազգին մ'անցելոյն ու ներկային վրայ, ազգի մ'որումն հնագոյն եկեղեցական պատմութիւնը, ինչպէս կ'ըսէ վերջարանին մէջ (p. 521ff) ճոխ է կենաց դառն արկածներով, գոյախառնութիւնը գեպեցեղով, բայց ասոնք քով նաեւ ինքն Նիսիսագիրներով, ազնիւ անձնաւորութեամբ եւ ժողովրդական ոգւոյն գրաւիչ արտայայտութեամբ: Բաղանք որ Հայագիտին անխոնջ գրչին ելլեն տակաւին ուրիշ համանման գործեր, որոնք չենք տարակուսիր՝ տեւական օգտաւն տարիւնք պիտի ունենան թէ բանասիրական եւ թէ ընդհանուր տեսակիտով:

Հ. Բ. Տ.

